

ӘОЖ 349.414

С.К. Атаханова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу, еңбек құқығы кафедрасы, Заң ғылымдарының кандидаты, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: Saltanat73kz@mail.ru

Ежелгі римдегі азаматтық іс жүргізудің нысандары

Аталған мақалада Ежелгі Римдегі азаматтық сот өндірісі нысандарының даму эволюциясы қарастырылған. Автор легисаксондық, формулярлық және экстраординарлық процестің мәнін ашып көрсетеді.

Түйін сөздер: азаматтық іс жүргізу нысандары, құқықтық жүйе, құқықтық акт.

S.K. Atahanova

Forms of civil process in Ancient Rome

This article is devoted to evolution of the development forms of civil courts process in the Antic Rome. Author also is considered to mains of legisans, formularis and extraordinary process.

Key words: forms of civil process, the legal system, the legal act.

С.К. Атаханова

Формы гражданского процесса в Древнем Риме

В данной статье рассматривается эволюция развития формы гражданского судопроизводства в Древнем Риме. Автор раскрывает сущность легисаксонского, формулярного и экстраординарного процесса.

Ключевые слова: формы гражданского процесса, правовая система, правовой акт.

Ежелгі Римде азаматтық іс жүргізу арнайы ғылым бағыты ретінде қолданылған жоқ. Бірақта, оған қарап, азаматтық іс жүргізу қалыптаспады деп айтуға болмайды. Азаматтық іс жүргізудің негізі осы Рим құқығы жүйесінде орын алып дамыған болатын. Қазіргі кезеңдегі романо-германдық құқықтық жүйедегі мемлекеттердің барлығында азаматтық іс жүргізудің негіздері осы Рим құқығының рецепциясына негізделіп, қалыптастырылды. Ежелгі Римнің құқықтық жүйесінің дамуында азаматтық іс жүргізудің қалыптастырылған үш нысаны белгілі. Олардың қатарына мыналар жатады:

1. Легисакциондық процесс;
2. Формулярлық процесс;
3. Экстраординарлық процесс.

Бұл азаматтық іс жүргізудің дамуы Рим мемлекетінің даму кезеңдерімен байланысты өрбіді. Яғни, үш даму кезеңіне патшалық, республикалық, империялық Рим мемлекетінің

дамуына жоғарыдағы азаматтық іс жүргізудің үш нысаны сәйкес келген болатын. Ежелгі Римдегі процессуалдық құқықтың алғашқы нысаны легисаксондық процесс болып табылады. Істі жүргізудің мынандай сатысы бес ғасырға дейін өмір сүрген болатын. Легисаксондық процесс эбуции заңымен байланысты болып келеді. Легисаксондық процесс заңнан шыққан талапты білдіреді. Ол тек қана Рим азаматтарына қатысты болған ежелгі құқықтың іс жүргізу құқықтық актісі. Легисаксондық процестің шығуы және мәні туралы оқулықтардың бірінде мынандай түсінік беріледі: “Легисакционный процесс представлял собой устное судебное разбирательство. Процесс всегда открывался предъявлением иска. Первоначально для этого было необходимо присутствие обеих сторон in iure, перед претором.

По общему правилу, истец в целях судебного осуществления своего притязания должен был

сам позаботиться о прибытии ответчика на суд. С этой целью Законы XII таблиц предоставили истцу право требовать от ответчика, чтобы он следовал за ним на суд везде, где бы истец его не встретил, за исключением дома ответчика. Эта процедура называлась *in jus vocatio* (торжественное устное приглашение ответчика на суд) и подразумевала в случае необходимости возможность применения силы. Ответчик должен был беспрекословно повиноваться истцу и мог быть освобожден от процедуры привода только в случае за должника и ручался за него. В назначенный день тот должен был явиться на суд, иначе против поручителя и давался о возмещении вреда” [1, с 41-42]. Легисаксондық процестің шығуы Рим құқығында әр түрлі мағынада түсіндіріледі. Легисаксондық процесті ежелгі рим заңгері былай дейді: бұл процесс заңмен қалыптастырылған немесе дауласушы тараптар өздері сүйенген заңға сәйкес даудың негізін түсіндіруі қажет. Бұл ойды рим құқығының білгірі И.А. Покровский қабылдамайды, оның ойы бойынша: “ни то, ни другое объяснение Гая не может быть принято, так как трудно предположить существование в те времена такого большого количества законов, которые регулировали бы и ход производства и само гражданское производство с надлежащими подробностями. С его точки зрения, *lego aegre* в древнейшее время обозначало действовать, осуществлять право законным образом в противоположность незаконному насилию” [2, с 53]. Легисаксондық процесс салтанатты түрде белгілі бір формуладағы сөздерді айтумен бейнеленетін болған. Легисаксондық процесте формуладан ауытқу жеңілуді білдірген. Легисаксондық процестің бұл қырын Е.В. Салогубова былай сипаттайды: “Стороны совершали торжественные действия: истец заявлял о своем праве, ответчик оспаривал это заявление. Требования и возражения должны были быть сформулированы точно в тех словах, которые содержались в относящемся к спору законе. Присутствующий при этом претор определял дозволенность искового требования, содержание претензии, условия ее осуществимости. Претор произносил определенные формулы, предписанные процессуальным ритуалом. Если отсутствовала какая-либо законная предпосылка для предъявления истцом иска (например, данная претензия не подлежит по закону судебной защите), то претор отклонял иск. В случае положитель-

ного решения претора стороны заключали литисконтестацию (засвидетельствование спора), которой заканчивалось производство *in iure*” [1, с 43]. Легисаксондық процесс жалпы азаматтық іс жүргізуді қалыптастырудың алғашқы нысаны болуымен құнды болып табылады.

Азаматтық іс жүргізу Римде дами келе, оны жүргізудің екінші нысанына өтеді. Бұл азаматтық іс жүргізудің формулярлық процесі деп аталады. Оның қалыптасуы мен дамуын Р.Т. Мухаев былай түсіндіреді: “Гражданский процесс перетерпел во II в. революционные изменения. На смену легисакционному процессу, крайне формализованному и строгому, приходит формулярный процесс. Как и прежде, сохранялись две стадии процесса, *in iure* и *in iudicio*. Как и прежде, решение дела передавалось судье, назначенному претором, но судья уже не был свободен в своих действиях, обязан был следовать приказу претора, выраженному в виде формулы. Отсюда и название новой формы процесса: формулярный. На стадии *in iure* претор, выслушав стороны (истца и ответчика), которые излагали свои притязания и возражения в свободной форме, составлял юридическую формулу иска и направлял дело для рассмотрения по существу. Прежняя концепция легисакционного процесса: нет иска нет правонарушения – сменилась новой: нет формулы – нет иска. На стадии *in iudicio* судья исследовал фактическую сторону дела в пределах данной ему формулы, смысл которой можно выразить следующим образом: если окажется, что Н.А. виновен, присуди ему то-то; если окажется, что невиновен, то отклони притязания Б.С. Формула состояла из трех основных частей: интенции, эксцепции и кондемпнации. Интенция заключала в себе требование истца, эксцепция – возражение ответчика, кондемпнация – приказ претора судья. Процесс происходил в устной форме, при свободной оценке доказательств” [3, с 165-166]. Формулярлық іс жүргізудің мәнін О.А. Омельченко былай дейді: “Возникновение новой судебной процедуры – формулярного процесса -связывается с историческим переждением исходных видов легисакционного судопроизводства. Ввиду большей гибкости на первый план по общеупотребительности стали постепенно выходить виды, связанные со свободными назначением судьи. Легисакционное судоговорение становилось по преимуществу обрядовой стороной, а собственно установле-

ние судебной истины и разрешение споров осуществлялось в иных, не строго предписанных законами условиях. Законодательством II-I вв. до н.э. было, наконец, прямо установлено преимущество новых форм судебного разбирательства, основанных на активной роли преторской юстиции” [4, с 109]. Формулярлық процесс, Ежелгі Рим құқығында дамуы бойынша үлкен кезенді қамтыған болатын. Формулярлық процестен кейінгі экстраординарлық процестің даму сатысы былай жүзеге асты: “Формулярный процесс-традиционный гражданский процесс не только в конце республики, но и в течение всего периода принципата. Однако с установлением империи наряду с этим процессом (*ordo iudiciorum privatorum*), предполагавшим разделение производства по делу на две стадии, развиваются экстраординарный процесс (*cognitio extraordinaria*), не знающий подобного разделения. Постепенно экстраординарный процесс вытесняет формулярный, и к началу периода абсолютной монархии становится единственным” [1, с 72-73]. Формулярлық процесс өте күрделі іс жүргізу процесі болып табылды. Ол жүзеге асу үшін бірнеше шарттар қажет болды. Формула-ны магистрат жасайтын болды, соның негізінде сот істі шешеді. Формулярлық процестің негізгі төрт бөлігі бар: 1) демонстрация; 2) интенция; 3) кондеманция; 4) адьюдикация. Әрбір формулада бұл бөліктердің түгел болуы міндетті болмады. Демонстрация-іс жүргізудің, яғни талап қоюдың мәнін білдіретін бөлік болып табылды. Интенция – іс жүргізудің негізгі бөлігі болып табылды. Мұнда талап қоюдың негізі көрініс тапты. Кондеманция – бұл іс жүргізудің сотқа істі шешуге мүмкіндік беретін негізді көрсетті. Адьюдикация – іс жүргізуде сотқа еркіндік беретін формуланың бірі. Жоғарыдағы аталған бөліктермен қатар, прескрипция деген бөлім де болған. Бұл жерде талап арыз берген тұлғаның, яғни талапкердің мүмкіндігін шектеп, жауапкердің жағына ойысуды білдіреді. Оның мынандай түрлері болды:

1) *praescriptio pro actore* имела цель ограничить процессуальную консумпцию исков. Проследить действие этой прескрипции можно на таком примере. Новое лицо должно ежемесячно получать по отказу своего родственника от наследника последнего определенную сумму денег. В первый же месяц наследник отказывается уплатить этому лицу причитающуюся ему сум-

му. Обиженное лицо обращается к претору за иском и, выигрывая дело, получает свои деньги. Однако на второй месяц происходит то же самое. По правилу консумпции (уничтожения) исков после литисконтестації второй аналогичный иск уже невозможен. Во избежание этого, претор вносил в прескрипцию оговорку о том, что иск ограничивается лишь той частью требования, для которой в данный момент наступил срок;

2) прескрипция в интересах обеих сторон. Она заменяла собой демонстрацию. Использовалось в тех случаях когда для данного спорного отношения не было выработано особого термина, и поэтому в формуле приходилось его описывать;

3) *praescriptio pro reo* – это вставки в самом начале формулы. Они имели своей целью в случае верности приводимого в них обстоятельства исключить вообще не только присуждение ответчика, но и дальнейшее исследование обстоятельств дела. Важнейшим случаем данной прескрипции была преюдиция. Она заключалась в том, что если решение данного спора могла оказать решающее влияние на другой процесс, то судья в прескрипции указывал, что он не откажется от вынесения решения” [1, с 61-62].

Рим құқығы бойынша азаматтық іс жүргізудің үшінші нысаны экстраординарлық процесс болып табылады. Экстраординарлық процесс рим құқығы бойынша іс жүргізудің эволюциялық дамыған нысандардың қатарына жатады. Бұл негізінен Ежелгі Римдегі азаматтық іс жүргізуді дамытудың көрінісі. Экстраординарлық процесс былай жүзеге асады: “Магистрат, принявший дело к рассмотрению, ведет теперь его с начала и до конца, т.е. до вынесения решения. Если на последнем этапе и привлекается присяжный (третейский) судья, то он действует лишь от имени назначившего его магистрата. Явка ответчика на суд перестает быть предметом заботы истца. Магистрат, не связанный теперь жесткими процессуальными рамками, мог сам применять меры воздействия на участников процесса, принуждать их к исполнению его распоряжений. Процесс престаёт быть публичным, проводится в закрытых помещениях. Если ранее судопроизводство было бесплатным, то теперь вводятся судебные пошлины, ставшие особенно распространенными в период домината. Хотя гражданский процесс в целом остается еще устным, основные заявления сторон фиксируются в судеб-

ных протоколах, что кладет начало письменному судопроизводству” [5, с 182]. Экстраординарный процесс Ежелгі Римде абсолюттік монархия орнаған тұста іс жүргізудің бірден-бір негізгі нысанына айналды. Экстраординарлық процестің ерекшелігін жоғарыдағы атап өткен, ғалым Е.В. Салогубова былай түсіндіреді: “В экстраординарном процессе меняется процедура вызова в суд, приобретая официальный письменный характер. Формула уходит в прошлое, а иск превращается в жалобу истца, заносимую в протокол суда. Решение в экстраординарном процессе является приказом государственной власти и забота об его исполнении лежит теперь не на

истце, а на суде. Именно в экстраординарном процессе исполнительное производство принимает тот вид, который оно имеет в современном процессе. Вводится письменность, процесс становится платным” [1, с 72]. Экстраординарлық процесс Ежелгі Римдегі азаматтық іс жүргізудің ең негізгі соңғы сатысы болып табылды.

Сөзімізді қорытындылай келгенде, Ежелгі Римдегі азаматтық іс жүргізудің сатылары немесе нысандары қоғам талабына сәйкес дамып, толығып отырды. Бұл азаматтық іс жүргізудің нысандары, сол кезеңнің талабы тудырған қоғамдық мүдделерді қанағаттандыруға икемделген болатын.

Әдебиеттер

1. Салогубова Е.В. Римский гражданский процесс. 2-е изд. – М.: Городец-издат, 2002. – 157 с.
2. Покровский И.А. История римского права. – Рига, 1918. – 672 с.
3. Мухаев Р.Т. История государства и права зарубежных стран: учебник для студентов вузов / Р.Т. Мухаев. – 2-е изд., перераб и доп. – М.: Юнити-Дана, 2005. – 863 с.
4. Омельченко О.А. Римское право: учебник / О.А. Омельченко. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Эксмо, 2006. – 224 с.
5. История государства и права зарубежных стран. учебник для вузов / Под ред. Крашенинниковой Н.А., Жидкова О.А. – М.: Норма, 1996. – Ч.1. -480 с.

References

1. Salogubova E.V. Roman civil process. 2nd ed. – M.: Gorodets Publishing House, 2002. – 157.
2. Pokrovsky I.A. History of Roman law. – Riga, 1918. – 672.
3. Mukhaev R.T. History of State and Law of Foreign Countries: Textbook for students / R.T. Mukhaev. – 2nd ed. revised and supplemented. – Moscow: Unity-Dana, 2005. – 863 p.
4. Omelchenko O. A. Roman Law: Textbook / OA Omelchenko. – 3rd ed., Rev. and add. – M.: Penguin Books, 2006. – 224.
5. History of state and law of foreign countries. Textbook for High Schools / Ed. Krashennnikova N.A., O.A. Zhidkova – M.: Norma, 1996. – P.1. – 480 With.